

ening osv. Den unge institution skulle nu i afdøde chefredaktør Louis Schmidts villa på Strandvejen i Århus være i faste rammer, og der kan gøres status over det afsluttede pionerarbejde.

Alle andre unævnt, men ikke glemt, var det redaktør Anker Kirkeby, der i første række skabte museet – selv om det samtidig må erkendes, at det næppe blev til det, han havde tænkt sig. Redaktør Kirkeby tænkte, som de professionelle museumsfolk, i genstande, håndgribelige minder. For hans efterfølgere blev det hurtigt klart, at de ikke var tilstrækkelige, ikke gav den interesserede besøgende nok, og man gik derfor ved den endelige opstilling den vej, at man nok bevarede visse genstande; men det vigtigste blev en i hovedsagen kronologisk række monteret af billeder og tekster, til hvilke man i rigt mål anvendte den moderne forstørrelsesteknik. Det er dygtigt gjort, og museets leder, arkivar Niels Thomsen, har megen ære af den anskuelige form, det hele har fået.

Det oprindelige mål, et museum, er således nu nået; men det er det pressehistoriske selskabs tanke at udvikle institutionen yderligere i retning af et arbejdende institut. Allerede længe er der foregået en indsamling af arkivalier af pressehistorisk interesse, og det er planen med tiden at påbegynde udgivelsen af en årbog – samt vel at fortsætte skriftrækken. Det foreliggende første nummer af denne sidstnævnte har foruden at give den historiske redegørelse for museets tilblivelse også til formål at virke som »fører« for de besøgende; det indledes nemlig med en gennemgang af museet, hvor arkivar Niels Thomsen i de forskellige rum peger på karakteristiske enkeltheder, til lettelse for orienteringen. Endelig omtales kort det pressehistoriske arkiv.

Finn H. Lauridsen.

H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydske Psalmesang 1717–1740. Fra Ægidius til Pontoppidan. En kirkehistorisk Undersøgelse. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 27, 1962). 423 s.

Pastor Hejselbjerg Paulsens disputats om den sønderjyske salmesang 1717–40 er et bredt anlagt værk, og bredden er bogens styrke. Dens problemstillinger i snævrere forstand vil der kunne tvistes om, men ingen vil kunne nægte, at der fremlægges så meget og så vigtigt stof ikke blot til salmesangens historie, men til forståelsen af den sprogligt-nationale udvikling i Sønderjylland, at værket er sikker på en central placering i nyere sønderjysk forskning.

Med sit indledningskapitel om baggrunden for salmesangen har Hejselbjerg Paulsen givet et bidrag til forståelsen af den sproglige situation i Sønderjylland, som vil få indflydelse på hele vor vurdering af forholdet mellem dansk og tysk i det sproglige livtag, som blev bestemmende for landsdelens skæbne. Vigtigt er det, at Hejselbjerg Paulsen peger på den betydning, grænsen mellem Ribe og Slesvig stifter havde i retning af at lukke den centrale del af Slesvig kulturelt af fra kongeriget. Stiftsgrænsen havde, hvad kirke- og skolesager angik, samme betydning, som Kongeåen havde i den verdslige administration.

Det betød, at det religiøse liv i vid udstrækning fik et selvstændigt forløb. Det gældende ritual byggede fra 1665 på »Das Schleswigsche und Holsteinische Kirchen-Buch«, udgivet af Adam Olearius, men faste regler fulgtes ikke. En dansk oversættelse fandtes ikke til brug i sogne med dansk kirkesprog. De danske katekismer, man havde i Slesvig stift, var oversættelser af tyske, og det er karakteristisk, at da Pontoppidans katekismus skulle indføres, lod man lave en dansk oversættelse af den tyske ud-

gave (1743). Man tog ikke uden videre den danske original. Det gjorde man heller ikke med Balles lærebog. I Slesvig stifts dansktalende sogne valgte man at bruge en dansk oversættelse af den tilsvarende tyske lærebog.

Dr. Hejselbjerg Paulsen beskriver i enkeltheder og med gode eksempler denne situation, hvor Slesvig betragtes som et dansktalende appendiks til den tyske, lutherske kirke. Det fik betydning for Syd- og Mellemslesvigs fortyskning, fordi tysk for befolkningen blev det »hellige« sprog, knyttet til de kirkelige handlinger. Præsterne og lærernes klager over den utålelige tilstand, at befolkningen ikke forstod, hvad der blev sagt i kirken, mødtes uvægerligt af befolkningens protest mod en ændring. De kirkelige handlinger skulle blive, som de altid havde været, det vil sige, de skulle foregå på tysk.

Særlig markant kom de specielle, slesvigske forhold til udtryk i salmesangen. Den kunne være tysk, også hvor prædikesproget var dansk. I de nordslesvigske købstæder holdtes en tidlig dansk morgengudstjeneste, især for de dansktalende tjenstefolk, men kun selve prædikenen var dansk, liturgien og salmesangen var tysk. Også i nogle af de nordslesvigske landsogne var den tyske salmesang trængt frem, og ualmindeligt var det ikke, at sangen lød på tysk og dansk samtidig. Dette fænomen holdt sig i øvrigt helt ind i 1800-tallet sine steder.

I denne sammenhæng hævder Hejselbjerg Paulsen, sikkert med rette, at man ikke uden videre skal betragte den tyske salmesang i de sønderjyske sogne med dansk kirkesprog som et tegn på det tyske sprogs stadige fremtrængen. Den tyske salmesang var gammel i de slesvigske kirker, og hvor den fandtes i Nordslesvig, var den snarere et levn end en nydannelse. Netop den nye, pietistisk farvede salmesang på dansk, som Hejselbjerg Paulsen skriver om, fik til følge, at

den tyske salmesang blev trængt tilbage. Et resultat af hans salmestudier er det, at man må hævde, at det danske sprog ikke altid har været i defensiven i Slesvig. I første halvdel af 1700-tallet vandt danske terræn, støttet på salmesangen.

Betydningsfuld var her Varnæs-præsten, Bertel Christian Ægidius' salmebog fra 1717, som enkelte steder i Sønderjylland var i brug ind i 19. århundrede. I selve Varnæs holdt befolkningen trofast fast ved den helt til 1882! Ægidius-salmebogen var det første bolværk mod det tyske sprog i kirken, fordi den brød med tysk som det sakrale sprog, fremhæver Hejselbjerg Paulsen. Alene af den grund har den krav på opmærksomhed, men hans redegørelse for bogens tilblivelse, dens indhold og virkning viser, at også salme- og kirkehistorisk er den af største betydning.

Ægidius fremlagde med sin bog den tyske salmesang på dansk. Han og hans slægtninge og hjælpere var tysk dannede, og bag udgivelsen af salmerne stod bl. a. provst Reimarus i Tønder. Han var pomeraner af fødsel og næppe stærk i det danske. Så meget des mere bemærkelsesværdigt er det, at disse mænd gav deres danske menigheder danske salmer i hænde, selv om det ikke fra begyndelsen var tanken, at salmebogen skulle bruges i kirkerne.

I denne sammenhæng tegner Hejselbjerg Paulsen et helt nyt billede af provst Reimarus og viser, at han var en adskilligt mere betydningsfuld præsteskikkelse, end man har været tilbøjelig til at mene. Man overbevises om, at Reimarus ikke kan betragtes som en foragter af alt dansk. Også andre kendte skikkelser i den slesvigske gejstlighed er i øvrigt i bogen taget op til revision. Således rehabiliteres den myndige og vindskibelige provst C. G. Koch i Åbenrå, der betegnes som en mand af format, en af de betydeligste provster i det 19. århundrede. Det tør siges at være en ny-

vurdering i forhold til den hittidige opfattelse, der har fældet en skarp dom over Kochs udprægede anti-pietisme.

Hejselbjerg Paulsens hovedanliggende i bogen er den salmesang, der brød frem efter 1717 med Brorson som det store navn. Men ved siden heraf er bogen fuld af værdifulde omvurderinger, nyopfattelser af de kendte fænomener og fremlæggelse af vigtigt nyt stof, både i emnets centrum og i periferien. Også i bogens salmehistoriske hoveddel søger Hejselbjerg Paulsen således at anlægge revolutionerende nye synspunkter og omkalfatre de vante forestillinger.

Med en imponerende kærdom fremlægger og analyserer han et omfattende stof, som vidner om en vældig forskerflid og et indgående kendskab til kilderne og til emnet. En helt ny viden om en levende og aktiv sangglæde i Slesvig i pietismens spor åbnes for os. Enevold Ewalds salmedigtning rekonstrueres, og Hejselbjerg Paulsen prøver at sandsynliggøre, at 1720'erne frembragte en stor og betydningsfuld salmedigtning, som også må være vigtig for forståelsen af Brorsons salmedigtning.

Det er her, Hejselbjerg Paulsen har anbragt det videnskabelige tyngdepunkt i sin bog. Han vil vise, at den hittidige kronologi i Brorsons salmedigtning, koncentreret om årstallene 1732, da det første hæfte med Brorson-salmer kom i Tønder, og 1739, da Troens rare Klenodie udkom, ikke kan holde stik. Andre forskere, bl. a. Fr. Orloff, har vel tidligere følt det utilfredsstillende i denne kronologi, men Hejselbjerg Paulsen vender synspunkterne helt om og går frem til den opfattelse, at adskillige af salmerne i Klenodiet må være ældre end dem i Tønder-hæfterne fra 1730'ernes første halvdel, og i de afsluttende bemærkninger går han endda så vidt som til at antyde, at nogle af Brorsons salmer kan være forlæg for salmer i Tønder-provsten, Schraders ty-

ske, pietistiske salmebog fra 1730. Hidtil har man ment, at Schraders salmebog har været en vigtig inspirationskilde for Brorson. Hejselbjerg Paulsen rykker Brorsons produktion betydeligt længere tilbage i tiden, end nogen før har vovet.

Sine teorier bygger Hejselbjerg Paulsen på antagelsen af, at der har eksisteret en tidligere, nu tabt udgave af Klenodiet – måske fra 1730 – og at både Tønderhæfterne og Klenodie-udgaven fra 1739 er pirattryk. Brorsons salmedigtning skal være udsprunget af salmetraditionen omkring Enevold Ewald, og Hejselbjerg Paulsen opererer med tanken om flere udgaver af Ewalds salmer, hvoraf ingen tryk overhovedet er bevaret.

Hejselbjerg Paulsen vil givetvis få endog meget store vanskeligheder med at overbevise andre hymnologer og litteraturforskere om sin teses holdbarhed. Der er meget, som taler for, at den traditionelle datering af Brorsons salmeproduktion ikke kan holde. Påfaldende er bl. a., at en salme i et af Tønderhæfterne har en melodihenvisning til en salme i Klenodiet, som altså efter den traditionelle opfattelse skulle være yngre. Også stilistiske kriterier kan tilskynde til et mindre rigoristisk dateringssystem. Men der er et langt skridt fra antagelsen af flere lag i Klenodiesalmerne til Hejselbjerg Paulsens revolutionerende synspunkter på overleveringssammenhængen, og det har ikke været muligt for ham at give sin tese den styrke, han gerne ville. Her og der polemiserer han mod sine forgængere, der har hengivet sig til formodninger og gætteværk, og han bebrejder pastor John Hansen, der har skrevet om H. A. Brorson og hans brødre (1894), at han argumenterer ud fra, hvad der er kommet til at stå som sandsynligt for ham.

Det skal indrømmes, at det er en betænkelig argumentationsform, men man undgår ikke ved gennemarbejdelsen af Hejselbjerg Paulsens bog at

spørge sig selv, om ikke også formodninger i den har fået en vel rigelig plads. Dokumentationen er sine steder lidt tilfældig, og andre steder presser kilderne stærkt under indflydelse af den tese, der skal sandsynliggøres. Således er dateringerne af salmelisterne i den Thotske samling, som forfatteren arbejder med, ikke bindende, men de hærdes hurtigt til at være betydeligt sikrere, end de kan være. Når der er alternative muligheder, er Hejselbjerg Paulsen aldrig i tvivl om, at man må vælge den, der passer bedst for hans teori, uden at han kan påberåbe sig andet end et skøn.

Det gælder f. eks. s. 345 (note 144), hvor formodningen om, at Brorsonsalmer i Klenodieudgaven kan have cirkuleret i afskrifter, afvises med en svag argumentation for, at de må bygge på skillingstryk. Og det gælder s. 305, hvor nogle sange enten kan være afskrevet direkte fra Jesper Rachløws Taare-Perse (fra 1684) eller fra skillingstryk. Hejselbjerg Paulsen tror da ikke på Taare-Persen, fordi han betragter det som tvivlsomt, at den var kendt i et nordslesvigske bondehjem på den tid.

Dette sted er ikke afgørende for Hejselbjerg Paulsens ræsonnement som helhed, men det er karakteristisk, fordi det viser, at hans argumenter kan svinge. Normalt er han ikke bange for at operere med antagelser om ukendte udgaver og tryk, netop fordi vi ikke kan vide, hvad der kan gemme sig rundt omkring og pludselig dukke op. Det stemmer dårligt med tvivlen om, at Rachløws bog kunne findes i et bondehjem. Men skillingstrykkene er i centrum for Hejselbjerg Paulsens argumentation, og derfor skal de også bringes ind i sammenhængen i disse tilfælde.

Hejselbjerg Paulsens opfattelse af skillingstrykkene som bærere af overleveringen af Brorsons salmer, således at vi kun indirekte har kendskab til den oprindelige udgave, er spænden-

de, men ikke overbevisende. Imidlertid er der ingen tvivl om, at han med sine skarpsindige tolkninger af enkeltproblemer og den omfattende sammenhæng, han bygger sine iagttagelser ind i, for alvor begrundet tvivlen om den traditionelle opfattelse af det tidsmæssige forløb i Brorsons digtning. Det bliver nødvendigt for kommende forskere i enkeltheder at tage stilling til denne imponerende præstation.

Flere gange fremhæver Hejselbjerg Paulsen selv kildematerialets utilstrækkelighed, og det er her, hovedgrunden ligger til den skepsis, man må mobilisere mod hans omvurdering. En historisk tese skal naturligvis helst røre ved et centralt problem i fortiden, men den skal samtidig rejse et problem, som kildestoffet virkelig kan give hjælp til at løse. Det sidste er ikke tilfældet med Hejselbjerg Paulsens tese, og derfor vil den uvægerligt udfordre til debat. Kildematerialet kan ikke give entydige svar på spørgsmålet om dateringen af Brorsons salmer. Muligvis kan det bedre kaste lys over overleveringsforholdene i al almindelighed for tidens salmer, og det er en svaghed, at Hejselbjerg Paulsen ikke klarere har formuleret sine synspunkter på selve overleveringsproblemet. Før vi ved noget om, hvordan mundtlig overlevering, afskrifter og tryk gensidigt har kunnet influere på hinanden, bliver det let noget tilfældigt, hvad man kan slutte om de enkelte teksters indbyrdes relationer. Hejselbjerg Paulsen har i meget høj grad koncentreret sine overvejelser om trykte tekster (specielt skillingstryk), mens muligheden for en mundtlig tradition kun berøres meget løseligt, skønt visse afvigelser i teksterne kunne friste til en antagelse om, at nogle tekster er nedslag af en mundtlig overlevering. Ydermere kan afskrivernes afvekslende troskab mod forlæggene give plads for tilfældigheder, som næppe tillader sikre slutninger om tekstmæssig

afhængighed, før hele overleveringsbaggrunden er taget op til nøjere udforskning. Hejselbjerg Paulsens bog giver værdifulde impulser hertil.

Det vil blive om Brorson-afsnittet, de svære uoverensstemmelser mellem fagfolkene vil opstå, men hvordan end Hejselbjerg Paulsens synspunkter her vil blive bedømt, står det fast, at hans bog giver et væld af oplysninger og synspunkter af største værdi for salmehistorien, både i religiøs og hymnologisk plan, samtidig med at værket er et vægtigt bidrag til forståelsen af Slesvigs kulturelle stilling uden for og i vekselvirkning med kongeriget. Adskillige vrangforestillinger, udgået fra tilfældig eller ufuldstændig omgang med kildematerialet, aflives. Ægidius-salmebogen var ikke pietistisk – som historikerne har påstået siden A. D. Jørgensen – og der lå ikke et politisk motiv bag den – som Ammundsen mente. Pontoppidan har sikkert ikke bygget på Tønderhæfterne, da han overførte Brorson-salmer til sin salmebog, selv om de nærmere sammenhænge næppe er fuldt udredet. For blot at nævne et par af de vigtige punkter.

Man vil også gerne godtage Hejselbjerg Paulsens identifikation af den Jessen, der i Sønderjylland sattes ved siden af Brorson som religiøs fornyer. Hejselbjerg Paulsen mener, det må være organist og byskriver i Ærøskøbing, Jes Jørgen Jessen (d. 1750). Om man også vil følge forfatteren i at tillægge Jessen de salmeoversættelser i Pontoppidans salmebog, som man lidt dristigt har udlagt Wadskiær som ophavsmand til, er måske mere tvivlsomt. Tiltalende er i hvert fald Hejselbjerg Paulsens teori om, at disse oversættelser er af sønderjysk oprindelse, men fast står påstanden om, at de skulle være af Jessen ikke. Jessens indsats kan vel i øvrigt udmærket forklares ved, at han har betydning for indførelsen af melodierne, da Ewald hentede de nye salmer hjem, og den nye sang tog fart.

Hejselbjerg Paulsens bog er således både æggende og tankevækkende. Den er en enorm arbejdspræstation, selvstændig i anlæg og synspunkter, et vægtigt, indtrængende og spændende værk.

H. P. Clausen.

Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Arhundrede. II. Bind. De sjællandske Vækkelser af Knud Banning. (G. E. C. Gads Forlag, 1961). 202 s.

I andet bind af denne store serie har dr. theol. Knud Banning fremlagt stof fra Sjællands stift med undtagelse af København med nærmeste omegn, som er behandlet særskilt i bind I. Hertil er desuden føjet kortere kapitler om Lolland-Falster, hvor vækkelsesbevægelsen ikke var særlig kraftig, og Bornholm. Banning har i øvrigt forberedt værket med sin udgivelse af de indberetninger om vækkelse og mormonbevægelse, de sjællandske præster indsendte til biskop Martensen i 1854 (»Forsamlinger og Mormoner«, 1960). Desuden har han med sine bøger om Rasmus Sørensen givet bidrag til beskrivelsen af en vigtig del af den sjællandske vækkelse.

Det er et meget stort materiale, der således er registreret og kort refereret i denne bog. Den lever op til seriens ønske om at give en første oversigt over materialet og et omrids af vækkelserne, men det sætter samtidig en grænse for, hvad man kan vente at finde i bogen. En redegørelse for indholdet i de vaktens forkyndelse findes ikke, og de vaktens andagtsbøger m.v. er ikke taget op til en mere systematisk behandling. En indgående forståelse af vækkelserne og deres vilkår – bl.a. en undersøgelse af, i hvor høj grad, der var tale om en »bevægelse« – må således være forbeholdt den videre forskning.

H. P. Clausen.